

Vörösmarty filozofikuma

Vörösmarty költőlénye Világos után látszólag elpusztul. Aki ekkor látta, elszörnyedt a zavaros szemű embertől, kifejezéstelen arca, elpüf-fedt teste, gyűrött ruhája nem vallott többé a Költőre. És nemcsak mások látták ilyenek: ő maga is halott költőnek írta le magát:

*Fogytán van a napod,
Fogytán van szerencséd,
Ha volna is, minék?
Nincs a hová tennéd.
Véred megsűrűdött,
Agyvelőd kiapadt,
Fáradt vállaidról
Vén gunyád leszakadt.*

Gyulai Pál, aki ezt a töredéket, Vörösmarty utolsó torzóját, a költő iratai között megtalálta, és először közölte, már megérez valamit e sorok jelentőségéből: „Töredéknek látszik, de mégis elég bevezgett arra, hogy mint utolsó költeménye e kiadásban helyet foglalhasson“ — írja (*Vörösmarty minden munkái* II. Pest, 1864. 314). Valóban, ha formai szempontból töredék is ez a vers, költői jelentőségében rendkívüli: mindaz, ami romantika volt, leszakadt a költőről, akár a vén gúnya: nincs többé szerep, nincs többé póz; a halott költő tükörben nézi magát, s tudja, hogy halott.

A költői realizmus ebben az önarcképben már minden lehetőségét felvillantja. A külső kép („Vén gunyád leszakadt“) a fizikum belső helyzetének leírásával („Véred megsűrűdött, / Agyvelőd kiapadt“) fonódik össze úgy, hogy közben valóságos lélekrajzzá áll össze. Nincs egyetlen olyan szó sem, amely ne volna teljesen egyértelmű módon kétértelmű, minden sor — minden gondolat — a következő sorral — gondolattal — úgy találkozik, mint külső a belsővel, s ebből a kettősségből születik meg a világ és a szubjektum metszéspontjában a költő reális arcképe. „Fogytán van a napod“, tehát „Fogytán van szerencséd“: kívül kifogysz, belül kikopsz. „Ha volna is, minék?“, hiszen: „Nincs a hová tennéd“. Ismét külső elem („Ha volna is...“), de most már feltételesen, hogy a következő gondolatban már tényként zárja le azt a világot, amelyből kiszakadt, amely eltemette költőlényét. De belső világa is kipusztult, és lelkének leírása ismét a külső-belső pólusain keresztül történik. A vers belső logikájában a látszólag külső megjelenést festő kép a legbelsőbb valóságot idézi úgy, hogy közben a nyomorúsággá lett világ és a költő képét egyesíti. A végpontokat egymásba játszva a költő megvalósítja a teljes realitást, amelyben egyesül külső és belső, ember és világ.

A vers belső gravitációja mindenképpen mélységek felé vonz, az egyik gondolat a másikat mind mélyebb rétegek felé taszítja, miközben önmaga is befelé hull — megállíthatatlanul. A helyzet, amit így érzékeltet, nem statikus, hanem mozgó állapot: minden a végső statikum, a pusztulás felé rohan.

„Ha volna is, minnek“, kérdezi a költő, s ebben a kérdésben a tragikus alaphelyzet verődik vissza: ha a tett lehetetlen, az élet elveszti értelmét: ha a költői tett lehetetlen, a költői élet elveszti értelmét. Az, aminek nincs értelme, az, ami logikaellenes, az, ami elveszti alapszerepét, azt, hogy a világban cselekvőleg vegyen részt — az halott. A költői tett halála — a költő halála. Vörösmarty, a költői valóságérzék birtokában, kimondja a teljes illúziómentesség ítéletét; az élet értelme a küzdelem, tett nélkül nincs élet, csak halál van. Már nem akar álmodozni, reményekkel játszani, csak élni, vagyis ami ugyanaz: tenni.

*Mire virradsz te még,
Szegény magyar költő,
Van-e még reménység?
Lesz-e még hajnalod?
Férfi napjaidban
Hányszor álmodoztál,
Büszke reményekkel
Kényedre játszottál!...*

Egy élet kulcsa van ebben a kettős kérdésben: „Van-e még reménység? Lesz-e még hajnalod?“ A következő sorokból kiderül, hogy a remény többé nem az álmodozások lehetőségére vonatkozik, ez már másvalami. A költői hivatás addigi felfogását — a nemzet hivatott poétájának szerepét — ez az új reménység, ha egyáltalán lesz — már nem tartalmazhatja. Mi a költő igazi hivatása — ezt kérdezi a póz nélkül való öreg ember, aki embereit és hiteit önmagával együtt temeti.

Egész életében vívódott a hivatástudat problémáival, minden nagy verse egyfajta válasz erre a kérdésre. A vívódás pillanatai tették nagy költővé: amikor úgy érezte, hogy megoldotta alapdilemmáját, amely a tett, a tett lehetőségei és a költői szerep között feszül, akkor a vállalt szerepe belemeredve inkább csak közepes verseket írt. Ahol romantikus — ott szerepe torzítja el költészetét, ahol realista — ott költő. Mi ez a realizmus? Semmiképpen sem leírás, semmiképpen valami tipikusnak a keresése, más, nem a helyzet és az egyén viszonyának mérlegelése, inkább döntés, inkább etikum. A Költő minden írásában dönt, vagy megismétli, újírja programját, azt, amit már eldöntött. A kérdés az: vajon egy döntés, egy program mentesíthet-e az újabb döntések felelőssége alól. Egyáltalán felelős-e a Költő?

Vörösmarty felelősnek érezte magát, elkötelezett ember volt és elkötelezett költő. Jellemének és tudatának, költői világának egysége sem lehet vitás. Egyik első versében írja e két remek sort: „Oh! a remény nem biztat immár / Amikor elragad a valóság“ (*Sok vész riaszt*). Vagyis: az alapdilemma adva van: remény vagy valóság között választania kell; s harmadik fennmaradt versében már világossá lesz elkötelezettsége a remény mellett és e remény tartalma is: magyarsága. „Hová rohantok, átkozott gonosz fiak? / Mi készit ezekre? büntetlen / Fog hát az undok

visszaélés benneteket / Tenyészni, gyáva fajzatok?“ — írja a nyelv pusztítóiról *A korcsokhoz* című versében.

Döntése egyértelmű: szerepe, amit vállal, a nemzet szónokának, bajnokának, prófétájának szerepe. Ebben az általános keretben a költő már eldöntötte hivatását. De egy életre szól-e a döntése? Az *Előszó*ban — utolsó költeményei közül való — írja: „A vész kitört. Vérfagyaláló keze / Emberfejekkel labdázott az égre, / Emberszívekben dúltak lábai.“ És arébb: „Most tél van és csend és hó és halál. / A föld megöszült; / Nem hajszalanként, mint a boldog ember, / Egyszerre öszült az meg, mint az Isten, / Ki megteremtven a világot, embert, / A félig istent, félig állatot, / Elborzadott a zordon mű felett / És bánatában ősz lett és öreg.“ Talán nincs a magyar lírában a reményvesztettségnek még egy ilyen leírása. Mert ez a remény elvesztésének fenomenológiája: nemcsak a helyzet képe, hanem az úté is, amely ehhez vezetett. De mi lett a szereppel, a vállalattal, a döntéssel? „Majd eljön a hajfodrász, a tavasz, / S az agg föld tán vendégáját veszen, / Virágok bársonyába öltözik. / Üvegszemén a fagy fölengedend, / S illattal elkendőzött arcain / Jó kedvet és ifjúságot hazud: / Kérdjétek akkor azt a vén kacért, / Hová tevén boldogtalan fiait?“

Hol van itt remény? Csak kacérság, hívság, álhaj és üvegszem; csak szerep a remény. Csak élet van, és halál van. Csak harc van, és csend van. Más nincs. És, furcsa módon, a remény elvesztése nem jelent, nem sugall reménytelenséget. A remény, ha elszakad a világtól, akkor pusztá illúzió; csak a pusztá illúziók szférájában lehetne a költő reménytelen, vagy, ami ugyanaz, pesszimista. A költő nem pesszimista: ahhoz reménytelenség kellene, de a költő nem remél, tehát nem lehet pesszimista sem. Csak illúzióit vesztette el: s most már kénytelen úgy nézni a valóságot, ahogy az van.

Az illúziók világával, avagy a mindennapi élet illúzióival, az ábrándokkal Vörösmarty már több alkalommal szembenézett, ez tette nagy verssé a *Merengőhöz* című költeményét. A döntés verse ez; de nem a költő saját magára vonatkozó döntéséé, egy nő helyett dönt, Laura helyett dönt, és éppen saját magát, az öregedő embert kell elfogadtatnia egy fiatal nővel, saját magát kell becsempésznie az ábrándok helyére: „Ha van mihez bizhatnod a jelenben, / Ha van mit érezz, gondolj és szeress, / Maradj az élvvel kínáló közelben, / S tán szebb, de csalfább távot ne keress. / A bírhatót ne add el álompénzen, / Melyet kezvedbe hasztalan szorítsz: / Várt üdvöd kincse bánat ára lészen, / Ha kart hizelgő ábrándokra nyitsz.“ S mi ez a jelen, amit Laurának nem szabad eladnia álompénzen, ki ez a jelen: „Maradj közöttünk ifju szemeiddel. / Barátod arcán hozd fel a derút: / Ha napja lettél, szép delét ne vedd el. / Ne adj helyette bánatot, könyút.“

A fordított dilemma, vagyis a dilemma elvetése szinte bántóan ingerli a különben megejtő szépséget befogadó olvasót. Szerb Antal jogosan jegyzi meg: „A fantáziát, amennyire lehetett, háttérbe szorította, sőt, mintegy túlzó kompenzációképpen, legismertebb költeményében már csaknem költőietlenül tiltakozik az elvágyódás és a képezet ellen: »Ábrándozás az élet megrentője...« Különös ironiája a nyárspolgári igazságoknak, hogy ezt a legnyárspolgáríbbat is a magyar költészet legnagyobb fantasztája mondta“ (*Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1959.

328). Gyönyörű sorok között valóban filiszter-tartalom bolyong: az illúziók helyébe egy új illúziót ültet a költő: a jelen illúzióját az ábrándoké helyett. Elégtétel-e egy élet számára a jelen megragadása? Vörösmarty tudja, hogy nem, és most mégis erre biztat: szerepe megengedi a szeretett nő megnyerését ezen az áron is: legyen ábránd helyett a költő szolgálja, lássa meg benne azt, amit a költő sohasem vállalna: a jelen kézzelfoghatóságának illúzióját. Már nem sokkal a *Merengőhöz* után, Vörösmarty ismét saját reményeinek talajáról szól reá a nemzetre *Kölcsey* című epigrammájában:

*Meg ne ijedjeteK, a hazaföldnek szíve dobog fel:
Kölcsey sírjától keble örökre sebes.*

Gondolatnak: remény és illúzió; költészetnek: telitalálat. Remény: hogy a költőre való emlékezés magára döbbsenti a hálátlan nemzetet, s illúzió: hogy a költő a nemzet lelkiismerete, reményeinek megfogalmazója, akire ha hallgat, akkor nem lesz oka lelki furdalásra. Különben egyik legszebb epigrammája. Első mondata önmagában egy felkiáltás, figyelmeztetés: „Meg ne ijedjeteK...“, s már tudjuk, valami döbbenetes esemény történt. A mondatnak általános alanya van: egyikünknek sem szabad megijednünk, vagyis mindannyiunknak figyelniünk kell: „a hazaföldnek szíve dobog fel“: az általános alany konkretizálódik egy újabb — eddig rejtett — és szintén általános minőségében: hazafiként kell figyelni, a hazával történt valami. Az első sor egyetlen kép, de ezen belül központi helyet kap a „hazaföldnek szíve“ megszemélyesítés. Általános alanyiságunk — emberi minőségünk — egy alapvető kapcsolatot, szolidaritást fejez ki, egybeolvadásunkat a szülőfölddel. Érzelmi kapcsolat ez, s erről az oldalról nézve a „Meg ne ijedjeteK“ az értelemhez szól: a nemzeti tudathoz. Az első sor tehát az értelmi és az érzelmi közötti feszültségbe helyezi a második sor mondanivalóját.

A költői telitalálat születését bizonyos vonatkozásban nyomon követhetjük Gyulai Pál jóvoltából, aki a költő iratai között az epigramma két másik változatát is fellelte; érdemes ezeket idéznünk:

Első nem közölt változat:

*Nap vala értelmed, jó szíved csillagok és hold,
Egy nagy természet fényköre hunyt le veled.*

Második nem közölt változat:

*Dél vala értelmed, jó szíved csillagos éjféL,
A hon egén egy szép nap köre hunyt le veled.*

Közös mindkettőben, hogy nem apellál bennük a nemzet lelkiismeretére, hanem romantikus hasonlatokat halmozva a természetet minősíti vesztésnek Kölcsey eltűnte miatt. Az érzelem és a szív ellentéte itt is felbukkan, de primér formában, s így persze alkalmatlanul a rejtett esztétikai áramkör bekapcsolására. A hasonlatok erőtlensége abból fakad, hogy Kölcsey egyéni vonásait hivatottak megeleveníteni a természet egy-egy jelenségére (nap, csillag, hold) való közvetlen rámutatással. Végül is, erőtlen ez a két változat mindenekelőtt azért, mert hiányzik belőlük a felelősség, az etikum, a döntés. Az elsőnek közölt változatban van legalább remény és illúzió. Itt nincs. De realizmus sincs.

Utolsó költeményei közül *Az ember élete* visszacseng ezekre az illúziókra, hiszen „Férfi napjaidban / Hányszor álmódottál...“ — írta a nagy elszámoláskor! Ezt a versét Gyulai tanúságtétele szerint az „1854-ben Párizsban meghalt gr. Batthyány Kázmér emlékére írta, ki barátja és pártfogója volt“. Az adat, ha filológiailag pontos is, talán nem fedi a teljes valóságot: a költemény egy-két olyan szakaszt tartalmaz, amely esetleg nem Batthyányra vonatkozik. A hatodik szakasz így szól: „Mig más kincset sovárg, / Ó boldogságban élt, / Ha fensőbb vágyakért / Adhatta életét.“ Lehetséges, hogy a forradalomban elveszett barátira utal itt, talán Petőfire is gondolt.

De milyen bölcsességet nyújt *Az ember élete*? Miért érdemes és kell élni? „Önzetlen áldozat / Volt tiszta élete, / Az embernek üdv / Magának dús köre“ — írja, mintegy összefoglalva romantikus hitét a költői hivatásról. Mert jogosan vagy jogtalanul azonosul Batthyány életével ő maga is, benne egy kicsit a költősorsot is megéneklei az utolsó hónapjait élő Vörösmarty. „S ha lelke húrjait / Az élet megüté, / Oly kedves volt e hang, / Mint a legszebb dalé.“ Tehát: áldozat az emberekért. Ezért kell élnie, s ha így él a költő, akkor tiszta marad. Az idézett szakasz kulcsfogalma az erkölcsi tisztaság, Vörösmartynak ez nyilván a romantikában fogant eszménye.

Az emberiségért tenni valamit, az egészért, mindenkiért, vagy legalább a nemzetért, az egészért, a Nemzetért. Petőfi is így írt 1846-ban: „Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek / Az emberiségért valamit!“; és arrébb: „Meghalni az emberiség javáért, / Mily boldog, milyen szép halál!“ (*Sors, nyiss nekem tért...*) Adni, adni — ez Vörösmarty programja; ha lehet, akkor a halállal is szolgálni — ez Petőfié.

De ez így tiszta illúzió, avagy a teljes, az abszolút tisztaság illúziója csak: romantika — realitás nélkül, még akkor is, ha sorsuk látszólag valóságos talajt teremtett utólag a romantikus program számára. Abszolút tisztaság nincs: csak mindig megújuló törekvés a tisztaságra; adni csak úgy és annyit lehet, ahogy és amennyit a kor és a korból való közvetlen kitörés egyáltalán lehetővé tesz. Ha áldozattal, önzetlen tettekkel a világ egyáltalán megváltható volna, akkor az abszolút áldozat, az abszolút tett volna csak elég hatalmas a világot végleg tisztává tenni. De nem a halál! A halál nem tiszta tett: mert végleges. Az abszolút tiszta tett nem zárulhat le: végtelennek kell lennie, mindig fel kell támadnia és mindig élnie kell! Krisztus bibliai sorsában logikailag a következetesen végiggondolt abszolút tett útját járja be: a költő viszont megáll a félúton, mert a Megváltó sorsát, halandó lévén, nem vállalhatja.

Tiszta, önzetlen életet élni csak akkor lehet, ha lemondunk az abszolúttal kacérkodó programokról, és vállaljuk azt, ami van, szembenézünk vele, teszünk és döntünk, döntünk és teszünk, és tudomásul vesszük: az élet küzdés, nem remény, nem áldozat, nem romantika, hanem küzdés, s az eredmény sohasem az abszolút tisztaság, hanem a tisztább, amelyhez képest mindig lesz tisztább és még tisztább. Vörösmarty kevésbé sikerült verse *Az ember élete*, mert egy illúziót énekel meg benne, amely nem fűti át őt magát sem. A döntés motívuma hiányzik belőle, az itt és most mindig megújuló dilemmája. Még az utolsó versszak őszinte és jogosnak bizonyult reménye sem változtatja meg a mellékvágányon haladó költe-

mény egészének jellegét („S idő és a világ / Bevégzik a művet, / Mit véghez jutni sors / S élet nem engedett“).

Az illúziókba fúló gondolat lehorgonyozása a korban, a nemzet céljaiban és az önösségbe fúló egyéni tett társadalmi lehetőséggel való feltöltése a költő alapproblémája, és ahol ezt a dilemmába torkolló problémát végleges, abszolút válaszokba oldja, ott költőileg is csak dadogni tud. A dilemma szükségképpen újrateremti magát, mert alacsonyabb vagy magasabb fokon az ember mindig korhoz kötött lény, a tett és az erkölcs kapcsolja egyéniségét a világhoz, a külsőkhöz és a belsőkhöz egyaránt. A költő feladata, hogy ezt a dilemmát mindig újrafogalmazza, ne megváltó legyen, hanem eszköz önmagunk lehetséges megváltásában. A költő a szépen a jót sugallja, üzenete pedig vívódás, küzdelem, szembenézés, döntés. Vörösmarty a döntésért küzd meg nagy verseiben. Költői tehetsége itt válik illúziómentes új valósággá, mert a nagy költemény új valóság, tett, amelyből a küzdelem felelősségét szívja magába az olvasó.

A nagy vers ezért a dilemmáért magáért küzd, és nem a dilemma megoldásáért. Jó példa erre a heroikus önmarcangolásra a látszólag oly könnyed hangú, sok szatirikus elemet is tartalmazó verse, a *Mit csinálunk?*. Kortársait kárhóztatja benne, de a versszakok refrénje, mintegy külsődleges járulék módjára, a renyhe, tunya, szájhős világnak odaveti a problémát: s mi lesz, ha cselekedni kell? „És hogy aztán / Majd ha ember kell a gátra, / Gyenge gyáván / Ne maradjon senki hátra.“ Persze a cselekvésre való felszólítás nem jelenti még a dilemma felismerését, de annak feltétlenül előfeltétele; a *Mit csinálunk?* nem érhetett nagy költeménnyé, mert a tett és tunyaság ellentétpárja nem két különböző minőségre vonatkozik, hiszen a tunyaság csak a tett hiánya, amelyhez képest a tett még nem a gondolatilag megharcolt, végigvitt és szükség-szerűen újra felmért, újra megharcolt gondolat és tett dilemmája. A vers így nem mondja ki azt, ami a legfontosabb, tehát verbális felszólítás marad, szemben például a nem sokkal később létrejött *Gondolatok a könyvtárban* című költeményével, amelyet a valódi dilemma megfogalmazása révén tesz naggyá a költői zseni:

*Ez hát a sors és nincs vég semmiben?
Nincs és nem is lesz, míg a föld ki nem hal
S meg nem kövülnek élő fiait.
Mi dolgunk a világon? küzdeni,
És tápot adni lelki vágyainknak.
Ember vagyunk, a föld s az ég fia,*

A szembenézés logikája vezeti a szolidaritás-képlet megfogalmazásához is: a küzdelem közössége az, ami értelmet ad az egyéni életnek. Vörösmartynak ez a gondolata mentes azoktól az utópisztikus-illuzórikus felhangoktól, amelyek a szolidaritásban csak etikai tartást látnak, és az emberiségért vagy másokért végzett tettek redukálják, vagyis a „többiekhez“ kívülről való csatlakozásban látják a szolidaritás fő megnyilvánulását. Az abszolút jótékonyság odaadásával, önfeláldozásával, krisztusi önmegtágadásával szemben Vörösmarty szolidaritás-eszménye itt a részvétel: a közös győzelmek és közös vereségek illúziómentes kapcsolata, a sorsépítés közössége: a végnélküli küzdelemben az egyed számára szükségképpen mindig végetérő harc vállalása: kimondása annak, hogy mégis,

a pusztulás ténye ellenére, az ábrándok és illúziók hiábavalóságának tudata ellenére — mégis vállalni kell az életet, a harcot:

*Hogy a legalsó pór is kunyhájában
Mondhassa bizton: nem vagyok magam!
Testvérim vannak, számos milliók;
En védem őket, ők megvédnek engem.
Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.
Ez az, miért csüggedni nem szabad.
Rakjuk le, hangyaszorgalommal, a mít
Agyunk az ihlett órákban teremt.
S ha összehordtunk minden kis követ,
Építsük egy újabb kor Babelét,*

A közös küzdelem vállalása („Mi dolgunk a világon? küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbékért“) nem tartalmazza az előrehozott, már most megálmodott sikerélmény eufóriáját: nem a siker, hanem a harc a biztos; nem előrelátható kimenetele kovácsolja össze a szolidáris közösséget, hanem a küzdelem maga, a férfimunka, a tett, amely, ha néha kilátástalannak is tetszik, de önmagában hordozza a legmagasabb emberi eszményt, az emberi sors tudatos vállalását. Vörösmarty a Gondolatokban a harcot elsősorban eszmei küzdelemnek látja, a harc irányát a nemzeti felemelkedésben jelöli meg, de mondanivalója átfogóbb, és történelem-filozófiai általánosítások irányába mutat. A konkrét helyzetben a konkrét feladatok megjelölése egyrészt, másrészt a történelemfilozófiai ajtónyitás kettős tanulságot sugall olvasójának: az emberi sorsot vállalni annyi, mint vállalni a küzdelmet; a küzdelmet vállalni pedig szembenézés a konkrét helyzettel-feladatokkal.

Vállalás, szembenézés, küzdelem: ábránd nélkül, a siker biztosítéka nélkül, a lázadás örömeért („jó multság“): ez a „férfi munka“. A dilemma alapformáját megérező-megfogalmazó Vörösmarty a küzdelem tartalmát kora haladó mozgalmában jelöli meg. A küzdelem vállalása a harc konkrét feladatainak, az előremutató célok megvalósításának formáját ölti fel. Nincs ebben tehát semmi nihilizmus, semmi pesszimizmus. Úgy gondoljuk, hogy Tóth Dezső kiváló Vörösmarty-monográfiája a gondolati versek értékelésében, a sok remek felismerés mellett éppen a dilemma-vállalás vonatkozásában egy nem egészen realista történelem-szemléletnek adózik, amikor pesszimista kicsengést vél ezekből kihallani. Nem hisszük, hogy Petőfi konkrét vállaláslírája nevében akár egy árnyalatnyira is elmarasztható volna Vörösmarty dilemmavállaló gondolati költészete. Tóth Dezső így ír: „Ez a gondolati líra az, amely tartalmánál és formájánál fogva a legszembetűnőbben különbözteti meg Vörösmarty művét a reformkori irodalomban... Az ő költészetén belül ennek a történelmi dilemmának az átélése sok tekintetben legnagyobb alkotásait hozta létre... Nem így Petőfinél... Petőfi a történelemformáló nép mindenkorai optimizmusával lírailag túl tudott nézni a végső emberi igényeket meghazudtoló valóságon, meg tudta látni a tragikus és kiábrándító jelenségek mögött a jövőnek a nép számára ígérkező kibontakozását. Benne a történelem által feltett dilemma, az aggodalmak sohasem mélyülhettek az emberi előrehaladás tartós vagy tényleges kétségbevonásává, nem adhattak számára igazi mély, belső élményt, az ő költészetének nem volt, nem lehetett csúcspontja a küszködés és vívódás lírája“ (Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Budapest, 1957. 392—393).

Nem hisszük, hogy Vörösmarty gondolati lírája az emberi előrehaladás (tartós vagy tényleges) kétségbevonásával volna, bár csak bizonyos oldaláról is, jellemezhető. Az optimizmus és pesszimizmus ellentét-párja az alkotásra különben sem alkalmazható, mert az alkotás maga ellentmond a lemondás igénytelenségének, az alkotás maga az élet, az értékteremtés maga a történelem folytonossága. Ha az illúziómentes-ábrándmentes küzdelemvállalás, ha a sikerburok nélküli jövőlátás pesszimizmus, akkor az alkotásban megnyilvánuló igenlés mindig optimizmus. Vörösmarty nagy emberi-költői érdeme éppen az, hogy kora viszonylag haladó ideológiáját képes bírálni vízióiban, amelyek így valahol összekapcsolják kora konkrét világát az emberi nem alapvető sorskérdéseivel. Realitásuk is ebben van: nemcsak valóságleírások, hanem történelem-filozófiai igazságok is: többek a tények leírásánál; az emberi feltételek fenomenológiája is felsejlik bennük. Vörösmarty utolsó versei is tanúai ennek a nagyságnak: ezekben ismét megharcol a vízióért, ismét megfogalmazza, minden eddiginél magasabb költői szinten azt, amiért egész életében küzdött: a dilemmát. *A vén cigányban*.

Vörösmarty 1849. október 10-én írta *Emlékkönyvbe* című költeményét, „ugyanis a világsi napok után Szatmár megyében bujdosott s Bajza Józseffel együtt Csanády János, gebei birtokos vendégszerető házában töltött pár hetet“ — írja keletkezésének körülményeiről Gyulai. A költemény önmagában inkább egy lelkiállapot dokumentuma, mintsem művészi teljesítmény; mégis idézzük, mert felbukkan benne *A vén cigány* néhány motívuma is. Az első szakasz egyetlen pesszimista átok, a teljes reményvesztettség képe, az utolsó pedig a költő megalázkodásáé, aki visszszakonyörögi magát a remény kegyeibe. „Setét eszmék borítják eszemet / Szívemben istenkáromlás lakik. / Kívánságom: vesszen ki a világ / S e földi nép a legvégső fajig.“ — írja az elsőben. Az utolsóban pedig így szól: „Koldulni járnék ily remény- s hitért, / Megvenném azt velőm- és véremen. / Imádkozzál — te meghallgattatol / Az tán segíthet ily vert emberen.“

Ezután írja a *Mint a földművelő* című verses moráliáját egy „hánytvetett papírszeletre“ (Gyulai). A mértéken kívül talán semmi mesteri sincs benne, csak lemondás és talán a halvány önvigasz, hogy a sír mindeneket magába fogad, mindenkit egyenlővé tesz a halál:

*Mint a földművelő jól munkált földbe magot vet
S várja virulását Istene s munka után:
Ugy a sírokkal felszántott földbe halottit
Hordja koronkint a végtelen emberiség,
És haloványnon a dús, a szegény és a koronás fők
Mennek alá, vig, bús, balga, mogorva vegyest.*

Ha nem írja meg két utolsó költeményét, akkor alászállásában csak a megtört öreg végvágyát kellene látnunk, e versében pedig a sír csendes nosztalgiaját. Ha csak erre futotta volna, akkor egyetlen egyszer hal meg: de Vörösmarty kétszer halt meg, s mint Költő is végigélte életét. Mert még megírta *A vén cigányt*.

A költemény az érzelmi feszültség egyetlen hatalmas íve. Az indulat mind erősebb lesz benne és az átokvilág ereje mind átfogóbb. Az első szakasz exponálja az érzelmi állapotot: „Mindig így volt e világi élet, / Egyszer fázott, másszor lánggal égett.“

Az átok csúcán a hetedik szakaszban torpan meg a költő és oldja dilemmába a reményvesztettséget. Megérzi: ez csak a remény fordítottja: ismeretlen isten. A remény tehetetlenséget kompenzál, a valóság hiányai-ból faragja ki az elérhetetlen eszményt: elfordít tehát a világtól. Az eszményt pedig, amiért élni érdemes, ebből a világból kiindulva kell ki-gyöngyöznie a tetteket követő és a tetteket előkészítő agynak. Élni kell a világban, hogy magunkévá tehesük, és magunkévá kell tennünk, hogy alakíthassuk. Magunkévá tenni és átalakítani, állítani és tagadni — olyan ellentmondás, ami *állásfoglalássá teszi számunkra a létet*. A létet nem lehet befogadni, mint egy dolgot, mint a táplálékot, mint a fényűzést, a létet tudatos létévé az állásfoglalás és a tett, ismét és újra a dilemma vál-lalása teheti. A költő az érzelmek és a gondolat metszéspontjában áll, figyelmeztet, vágyat, akaratot sugall, rendbeszedi érzelmeinket, hogy a gondolat biztosan induljon kutató útjára, új talajt villant fel a megrekedt akarat számára: mert dilemmába oldja a létet. De a dilemmába oldódást a dühödt, tehetetlen átkozódásnak, a leszámolásnak kell megelőznie:

*A vak csillag, ez a nyomorú föld
Hadd forogjon keserű levében,
S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől
Tisztuljon meg a vihar hevében,
És hadd jöjjön el Noé bárkája,
Mely egy új világot zár magába.
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,
Mikor lesz a nyűtt vonóbul bot;
Szív és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal!*

Az élet elveszti tartalmatlan járulékát — az ábrándokat —, s marad a bűn és a szenny, és marad a harc a tisztaságért, a küzdelem vállalása, minden kockázat vállalása. A kiút, a reális perspektíva hiányában a di-lemma egyik oldala átjátszik az utópiába, de a harc kérélhetetlen vál-lalása szorosan kapcsolódik a valósághoz. Noé bárkája az Igazakat menti át az új világba, amelynek partjai még nem látszanak ugyan, de a vál-lalásban már benne érezzük a lehetőségét, azt, hogy az új világot majd mi teremtyük meg. Az új világ saját tetteink jelképe: nincs, aki készen adja, csak a felelősség vállalása hívhatja életre. Vörösmarty ezt még nem fogalmazhatta meg, nem tehetette költészetté a tettet, ahogy József Attila jó nyolevan év múltán helyette is elvégzi: „Én istent nem hiszek, s ha van / ne fáradjon velem; / majd én föloldozom magam; / ki él, segít ne-kem“ (*A bűn*).

A vállalása *A vén cigány*ban átmenti az embert a pusztá átkozódás magányából (az *Emlékkönyv*be írója még ott topogott az Ūr szájánál) a küzdelem szolidaritásába. A költő már nincs egyedül, mert költészete híd a harcot vállalók felé: s ha ez a híd még nem is létezik, a dilemma megértői és vállalói majd megépítik a költő terve nyomán. És amíg épít-keznek, sohasem felejtik el, hogy az érzelmek és az akarat útját mutató foszforcsik a költészet nyomjelzője, és a költő is tudja, hogy nyoma ott marad a világban. *A vén cigány* utolsó szakaszában az öröm hangjai a ki-mondott és ezzel a költő számára megoldott dilemmát ünneplik: „Húzd, dr mégse — hagyj békét a hűrnak, / Lesz még egyszer ünnep a világon; / Majd ha elfárad a vész haragja, / S a viszály elvérzik a csatákon, / Akkor húzd meg újra lelkesedve, / Isteneknek teljék benne kedve.“

Nyolcvanhárom év múlva milyen hasonló József Attila öröme: „S mégis bízom. Könnyezve intelek, / szép jövőnk, ne légy ily sivár! . . . / Bízom, hisz mint elődeinket, / karóba nem húznak ma már. / Majd a szabadság békesége / is eljön, finomul a kín / s minket is elfelednek végre / lugasok csendes árnyain“ (*Ős patkány terjeszt kórt . . .*).

Itt a harcot oldja örömmé a dilemma vállalása; nem a remény, az ábránd, hanem a bizalom: bizalom a küzdelemben. A küzdelem az egyetlen biztos talaj, minden öröm forrása az ember számára. Vörösmartyból a vállalás kimosta a hitért könyörgő átokbizonytalanságot, és az *Emlékkönyvbe* írójából a vállalás *A vén cigány* költőjévé avatja. A tisztázódás eszmei és formai vonatkozásban egyszerre zajlik le: ez a költemény igaz és szép, nem azért igaz, mert szép, és fordítva: nem azért szép, mert igaz. A kiapadni látszó költői véna gazdagon buzog fel benne: a dilemma a költészetbe oldódik és csomózódik, mert a külső és belső formai elemek saját logikájuknak megfelelő rendeltetésre találnak benne.

*Míntha újra hallanók a pusztán
A lázadt ember vad keserveit,
Gyilkos testvér botja zuhanását,
S az első árvák sírbeszédeit,
A keselynek szárnya csattogását,
Prometheusz halhatatlan kínját.*

Ez az ötödik versszak a mítoszteremtés csodája a magyar költészetben. A keresztény mitológia egyesül benne a görög jelképpel, és közben a reális pusztulás mitikus képévé válik. Sajátossága a képnek, hogy látszólag csak néhány megállapítást sorol egymás utáni rendbe, de a felsorolás módjában az idő természetellenesen visszafelé fordul, és negatív irányba rohan. Előbb a lázadt ember vad keserveit halljuk, utána a gyilkos testvér botja zuhanását és az első árvák sírbeszédeit, és már nincs senki, csak az ősjelkép, csak a kezdet: Prométheusz és a keselyük, a természet, amely ismét önmagába falta azt, amit kínok árán magából hozott létre, az embert, aki most végső kínjaival törleszti a kölcsönt. A megfordult idő torpan meg a következő szakaszban, visszanyeri emberi értelmét, s ezzel a bizalom érzelmi lehetőségét is. A mítosz azzal teljeseedik ki, hogy a kínok poklában az ember bízni kezd: az érzelem dialektikája szerint gátlás következik: megtorpanás a halál előtt, a kín gátlás alá kerül, és az értelem ismét felülkerekedik. Az ember nem halhat meg, mert természete az, hogy éljen. Értelmesen éljen: életének értelme küzdelmében van.

Vörösmarty költői génuszát Szerb Antal a képalkotás lélektana felől közelíti meg, és ezért fogadja el természetesként a lelke „gyönyörű szörnyetegeit“ szabadjára engedő öreg költő megörülésének legendáját. Elborult volna elméje? Képei, asszociációi egy beteggé vált képzelet nagyszerű és váratlan szülöttei? Ha utolsó verseit ebben a lélektani vonatkozásban vizsgáljuk, akkor sem adhatunk igazat a legendának. Csak az *Előszó* egy-két képe és *A vén cigány* váratlan átesapásai tanúskodnak a „gyönyörű szörnyeteg“ settenkedéséről. De Vörösmarty a képek racionális logikáján át száll mind mélyebbre saját lelkébe: a szörnyeteget soha sem engedte teljesen felülkerekedni: csak kacérkodott az örülettel a menekülő; a sorsproblémákat megoldani nem tudó ember szinte kéjes vágyával topogott saját agyának-képzeletének végső dilemmája előtt: sohasem oldotta örületbe tehetetlenségét. Sőt: éppen *A vén cigányban* van

a lelki szempontból legmeztelenebb, de társadalmi vonatkozásban a leg-
racionálisabb problémafelvetés: *a vállalás*. Be kell vezetnünk az értékíté-
letbe a dilemma-keresőt, a világ és az ember viszonyát költészetté va-
rárszólo tehetséget. A dilemma-keresés igénye Vörösmartynál alkati kér-
dés is, de mindenekelőtt a korigények betörése egy erkölcsileg önmagát
felelősnek érző tudatba.

A dilemmával járó vívódás egyik oka az, hogy a költő, a maga esz-
mei világgépét nem tudja egy autentikus hazai filozófiai világgép keretei
közé helyezni: kénytelen megívni tehát azt a szellemi csatát is, amelyet
az értelmiségi erők fejlettebb munkamegosztása esetében a filozófusok-
nak kellett volna végigküzdeniük. Vörösmarty költészete kompenzálja
a filozófia hiányát, ezért *gondolati költészet*, de a költészetben kompen-
zálja, ezért túlkompenzálás: kifutás az absztraktumok tiszta világa felé,
de a fogalom önálló létének elismerése nélkül, tiszta logikum, de a követ-
keztetések logikai rendszere nélkül, a lét általános problémáinak feszege-
tése egy általános létten összefüggései nélkül: filozofikum filozófia nél-
kül. Helyette rohanás a költészetbe: az általános fogalom nála megjelenít,
a logikum önmagát közvetíti, a lét pedig a konkrét lét vonásaiban ismer
magára. A túlkompenzált filozófiahiány — megszünteti a filozófiát, és
a filozofikus gondolatok büvkörében eltemeti a filozófia utáni vágyat is.

Vörösmartytól kezdve a magyar költészet már tudatosan pótolja
a filozófiát, és ezzel olyan gondolati és költészeti feladathoz jut, amely
— és ez a helyzet Kelet-Európában eléggé általános — a nemzet önkife-
jezésének privilegizált tudatformájává változtatja. Negatív oldala a felada-
tok ilyen átvállalásának az, hogy a filozófia, egészen a legutóbbi időkig,
kénytelen saját emancipációját a költészettel szemben kivívni: és ez a filo-
zófiát is többnyire esztétikai kiindulópontú, költészettel tarkított közéleti
gondolkodássá oldja: a tiszta absztraktum nem talál helyet.

Vörösmarty alkati adottságainál fogva fordul a filozofikum felé:
metafizikai félelemérzete keres benne kiutat — megoldást. A fiatal Vö-
rösmartyt költővé tette az, hogy félelemérzetét az egyéni sorsban dilem-
mává emelte, s a szabadság és a szerelem viszonyának költészeti metafizi-
kájában kiutat próbál találni ebből a dilemmából (1826-ban keletkezett
e vívódás megrendítő dokumentuma, a töredéknek maradt *A Délsziget*).
Második korszakában alkata találkozik korával: a feladatvállalásban lát-
szólag megoldja dilemmáját. Mégis, igazán nagy költeményeiben ismét
és újra kapu nyílik a lét nagy problémái felé, de most már a történelem-
filozófiai következtetések formájában. Vörösmarty dele a leplezett vívó-
dások kora: a beért művészen ott settenkedik egy elégtelen kor minden
sorskérdése, s amikor az aggodalom költészetté szublimálódik, akkor
a sok-sok agyoncsiszolt költőfeladat közül kirobban a feladattá érett köl-
temény.

Estéjén a filozofikum má lett alkat méri fel a világot: vállalja az illü-
ziómentességet. Mert a költő tudja, megtudta már, hogy nincs remény:
csak harc van. Küzdés. Az élet küzdés. Ez a tartalma. És döntés. Mert az
ember küzdelme mindig döntés. Felmentése nincs: döntenie — kell.
Egyik döntése sem ment fel a következő, a másik, az újabb, a mindig
másik és mindig újabb döntés alól. Mert az ember gyakorlati és etikai
lény is: küzdenie ha kell, hát döntenie is kell. És a költő mindezt tudja
már. Hiszen végleg a tiszta és hideg kétségbe szakadt.